

Stella Goldgart

NA MARGINESIE POEMATU
ALEKSANDRA BŁOKA *FIOŁEK NOCNY*

*Fiołek Nocny*¹ należy do najbardziej zagadkowych i kontrowersyjnych oraz stosunkowo najmniej zbadanych utworów w całej spuściźnie Aleksandra Błoka². Niewielki objętościowo poemat, powstały na przełomie lat 1905—1906, wywodzi się, według świadectwa samego autora, z wizji sennej i stanowi zapis niezwykle wyrazistego snu, który przyśnił się poecie w listopadzie 1905 roku. Taka geneza utworu — motyw wcale nierzadki w literaturze romantycznej i modernistycznej — w pewnej mierze tłumaczy jego swoistą logikę i strukturę poetycką.

Treść poematu wykazuje właściwości charakterystyczne dla całej twórczości Błoka. Podobnie jak we wierszu *Niecznajoma* czy poemacie *Sad słowiczy*, wyraźna cezura dzieli utwór na dwie części, z których pierwsza obrazuje prozę codziennej rzeczywistości, podczas gdy druga stanowi opis wysnzionej krainy baśniowego piękna. Poemat mieści się więc w granicach typowej dla pisarza dialektyki snu i jawy, faktu i ideału, rzeczywistości i marzenia, poezji i prozy. I, jak zawsze u Błoka — rycerza Pięknej Damy, wierzącego, że Wieczna Kobiecość zbawi świat, w krainie iluzji panuje właśnie kobieta.

Część pierwsza poematu to utrzymany w posępnej tonacji obraz życia codziennego w Petersburgu — bezdusznym, wrogim wobec człowieka „straszny mieście”, jak go później nazwie poeta. Brud, nuda, stereotypowe słowa i gesty składają się na całość, która napawa bohatera (pełniącego zarazem funkcję narratora) nieprzezwycięzoną odrazą. W tym świecie upływają „przypadkowe dni i obojętne noce”, toczą się wielogodzinne bezsensowne rozmowy na zawsze te same tematy. Życie sprowadza się

¹ A. Błok: *Nocna fiołka. Стихотворения-поэмы-театр*. Ленинград 1972. Том первый, с. 413—420.

² Zob., pr., П. Громов: *А. Блок. Его предшественники и современники*, Москва—Ленинград 1966; Л. К. Долгополов: *Поэмы Блока и русская поэма конца XIX — начала XX веков*, Москва—Ленинград 1964; Б. Соловьев: *Поэт и его подвиг*, Москва 1973; Л. Тимофеев: *Творчество Александра Блока*, Москва 1963.

do pozorów, do przestrzegania martwego rytuału. Miłość i przyjaźń stają się pustymi dźwiękami. Bohater żegna najlepszego przyjaciela z uczuciem ironicznie zabarwionej ulgi. Erotykę reprezentują sprzedajne kobiety.

Przeciwno tej jałowej wegetacji buntuje się bohater — „bezdomny włóczęga, bywalec lokali nocnych”. Tymi słowami poety można by także określić bohatera ballady *Nieznajoma* i wielu pomniejszych liryków. We wszystkich tych wypadkach niewątpliwie dochodzi do głosu pierwiastek autobiograficzny. Właśnie w latach 1905—1906 ogarnęło Błoka ze szczególną siłą poczucie bezdomności, wyobcowania, zagubienia w otaczającym świecie, a zarazem świadomość rozkładu tradycyjnych wartości. Toteż w artykule *Bezkrólewie*, napisanym w roku 1906 sui generis autokomentarzu do *Fiołka Nocnego*³, autor mówi o alienacji jednostki we współczesnym mu społeczeństwie, o upadku dawnych więzi międzyludzkich, a „włóczęgostwo” traktuje jako zjawisko masowe.

Ze światem odrażającej codzienności styka się kraina piękna, marzenia, fantazji. Jak zwykle u Błoka, oba światy znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie. Tajemnicza Nieznajoma z ballady pojawia się w podrzędnym lokalu. Sad słowiczy przylega do drogi, którą co dzień przemierza strudzony poganiacz osła. Analogiczna sytuacja występuje w omawianym poemacie. Królestwo Fiołka Nocnego mieści się na bagnach otaczających „północną stolicę”, pod bokiem pogrążonej w bezcelowej krzątaninie metropolii. Ta bliskość rzeczywistości i baśni zdaje się ilustrować ścisły związek między nimi, a nawet ich wzajemną penetrację.

Umieszczając krainę Fiołka Nocnego na mapie najbliższych okolic Petersburga, poeta swoim zwyczajem ściśle zachowuje topografię podmiejskiego krajobrazu. Domek Fiołka mieści się wśród rzadkich drzew i stojącej wody. Zagadkowa „zapomniana kraina” stanowi jakby emanację surowej i ponurej przyrody. Motywy „bagienne” mają zresztą swą tradycję w poezji Błoka, który poświęcił cykl wierszy *Puzyri ziemi* swoistej mitologii skrzatów błotnych. O ile jednak te wiersze cechuje wiosenna świeżość i nieco naiwny optymizm, o tyle w poemacie bagno reprezentuje monotonię, stęchliznę, życie senne, raz na zawsze zastygłe w swym kształcie. Ta dwoistość ujęcia tego samego tematu charakteryzuje poetę, dla którego (w dojrzałym okresie twórczości), podobnie jak dla Dostojewskiego, u podstaw wszelkich zjawisk leży dualizm, wewnętrzne pęknięcie, wieczna gra przeciwieństw. „Dwa oblicza” motywów „bagiennych” wyraźnie tę tezę ilustrują.

Dwoistość cechuje w poemacie całą krainę baśni. Królestwo Fiołka Nocnego, skądinąd fascynujące swym urokiem i zdecydowanie przeciwstawione szarzyźnie dnia powszedniego, wydaje się jednak już tylko cieniem samego siebie. Jego piękno to słaby odbłask przeszłości, echo minionego

³ А. Блок: *Безвремяе. Собрание сочинений*. Москва—Ленинград 1962, т. V, с. 71—82.

rozkwitu. Bohater, jak to bywa we śnie, ma przy tym wrażenie, że cały ten świat widział już kiedyś dawniej, w pełni barw i blasku. Wyśniona kraina ma poza sobą świetną przeszłość; przyszłości przed sobą już nie ma.

W domku Fiołka Nocnego panuje bezwład i martwa cisza. Skandynawscy królowie drzemią w otoczeniu swej drużyny, hełmy i tarcze pokrywa rdza. Ale w tym domku pobrzmiwają jak gdyby echa heroicznej przeszłości rycerzy Północy, ich uczt i walk. L. Timofiejew wywodzi całą sytuację z legend celtyckich o rycerzach Okrągłego Stołu (przybycie Parsifala na dwór króla Artura) i tłumaczy ją jako reminiscencję z lektur poety⁴. Nie negując bynajmniej zasadności tej hipotezy, można jednak spróbować inaczej wytłumaczyć genealogię „zapomnianej krainy”. Przede wszystkim nasuwa się nieodparcie powinowactwo z baśnią o śpiącej królewnie. Można także stwierdzić analogię ze światem mitów i sag skandynawskich. Sama tytułowa bohaterka (w oryginale imię żeńskie), która przedzie magiczną kądziel, przypomina postacie Prządek uosabiających Fatum w pradawnych mitach i legendach — greckie Mojry, rzymskie Parki, nordyckie Norny.

Wszystkie te reminiscencje nie budzą zdziwienia. Legendy celtyckie inspirowały angielskich Prerafaelitów, którym Błok niejedno zawdzięcza. Północ skandynawska z jej surową przyrodą, posępną mitologią i bohaterską przeszłością nieraz fascynowała rosyjskich symbolistów, a przed nimi romantyków z ich „osjanicznymi” tęsknotami. Krajobraz skandynawski i twardych ludzi Północy opiewali Balmont i Briusow. Poprzez Finlandię, podówczas część Imperium Rosyjskiego, Skandynawia stykała się bezpośrednio z Rosją, przede wszystkim z okolicami Petersburga. Błok, piewca „północnej stolicy”, był na te sprawy szczególnie uwrażliwiony także dzięki swemu kultowi dla Ibsena. Toteż mity i legendy Północy mogły dlań stanowić projekcję marzeń o życiu wzniosłym, heroicznym i pełnym poezji.

W ogarniętej drzemką „zapomnianej krainie” czuwa jedynie jej władczyni — tajemnicza prządka, Fiołek Nocny. To ona oczarowała swe otoczenie, uspiła je i doprowadziła do stanu przypominającego odrętwienie bohaterów *Wesela* w czasie koncertu Chochoła. W cytowanym powyżej artykule Błoka mowa jest o rycerzu, który, oczarowany pięknością swej oblubienicy imieniem Fiołek Nocny, krążąc po bagnach ma złudzenie wędrówki do upragnionego celu, podczas gdy w rzeczywistości porusza się w miejscu⁵. Ta postać zakłętego rycerza mogłaby się znaleźć wśród weselnych gości w końcowej scenie dramatu Wyspiańskiego.

Fiołek Nocny ukazuje więc bohaterowi-narratorowi dwa oblicza. Jej czar kontrastuje z brzydota codziennej roślinności. Czar ten kryje w sobie jednak niebezpieczne trucizny, czyni człowieka niezdolnym do działania,

⁴ Zob., Л. Тимофеев: *Творчество Александра Блока*, с. 51.

⁵ А. Блок: *Безвременье. Собрание сочинений...* т. V, с. 75.

do udziału w realnym życiu marzycielem. Taki los spotkał sobowtóra bohatera, który w zakłętej krainie przedrzymał całe stulecia.

Sam Fiołek Nocny podlega, jak całe jej królestwo, wpływowi czasu. Bohater mgliście ją sobie przypomina z dawnych lat, młodszą i piękniejszą. Obecnie pani baśniowej krainy zdradza zaledwie ślady minionej urody i potęgi. I ona zdaje się należeć do królestwa cieni.

Badacze twórczości Błoka interpretują sens poematu w zasadzie w sposób dość jednoznaczny — jako pożegnanie autora z przeszłością, rozrachunek z własną wczesną poezją przepojoną kultem oderwanego od życia piękna. Te koncepcje, nie pozbawione skądinąd słuszności, grzeszą jednak pewną jednostronnością. Nie można w państwie Fiołka Nocnego doszukać się jedynie znamion rozkładu i upadku, negując jego dawne wartości, jego, chorobliwe co prawda, piękno. Najbardziej przekonywająco brzmią sądy i stwierdzenia L. Dołgopółowa, który dopatruje się w poemacie dialektyki przeszłości i teraźniejszości, walki o lepsze jutro i starej kultury⁶. Dołgopółow mówi przy tym o dwu obliczach teraźniejszości. Jedno z nich wyraża szarzyzna filisterskiej egzystencji, drugie — wizja Nieoczekiwanej Radości, której nadejście przeczuwa bohater. Przyjście nowej ery (motyw „Nieoczekiwanej Radości” przewija się zresztą w całej twórczości poety w danym okresie) zwiastują w poemacie odgłosy burz i zmagają, które kontrastują z otępieniem i bezwładem „zapomnianej krainy”. O świcie walk i potężnych radości przypomina daleki szum wiatru i pieśń fal morskich. Te oznaki nowego życia należy chyba jednak rozumieć nie jako jeden z aspektów teraźniejszości, ale jako zapowiedź przyszłości. Poemat można by więc odczytać także jako przypowieść o trzech fazach czasu: pięknej, lecz przebrzmiałej przeszłości, odpychającej teraźniejszości i świetlanej przyszłości, wiara w którą staje się zrozumiała na tle wydarzeń rewolucyjnych 1905 roku.

Autorzy prac poświęconych twórczości Błoka pomijają milczeniem pewien ważny aspekt utworu. Fiołek Nocny to nie tylko „królowa zapomnianej krainy”. Autor nazywa ją zielonoliliowym kwiatem bagiennym, mówi o jej woni. To już nie tylko częste w dziele poety upodobnienie kobiety do kwiatu (np. Piękna Dama „zakwita na tamtym brzegu”, oczy Nieznajomej „kwitną na dalekim brzegu” itd.) W poemacie dokonuje się kompletna identyfikacja kobiety i kwiatu, ich pełne utożsamienie. Można tu zaryzykować twierdzenie o wpływie ówczesnego malarstwa, np. obrazów Wrubla, w których postacie mityczne czy baśniowe — Pan, Królowa-Łabędź — stanowią część otaczającej przyrody. Istotniejsze jednak wydaje się w tym kontekście wysunięte przez Błoka w tym właśnie czasie w artykule *Słowa i barwy* hasło „powrotu do natury”; poprzez kontakt z przyro-

⁶ Zob. Л. К. Долгополов: *Поэмы Блока и русская поэма конца XIX — начала XX веков*, с. 55—61.

dą, światem jej barw, dźwięków i zapachów pisarz dążył do odświeżenia poezji⁷. Równocześnie pragnął zapewne podkreślić ścisły związek Duszy Świata — Wiecznej Kobiecości (której jedno z wcieleń stanowi Fiołek Nocny) z naturą, jej „roztopienie się” w zieleni.

Czytelnikowi polskiemu nasuwa się analogia z Leśmianowską *Łąką*. O ile jednak Leśmian „uczłowieczył” zjawisko przyrody, o tyle Błok postąpił odwrotnie — włączył postać ludzką do świata roślinnego. Poeta rosyjski nie kępuje się przy tym danymi botaniki. Flora rosyjska zna fiołek nocny jako biały kwiat, który rośnie na bagnach, a pachnie nocą. Bohaterka poematu przypomina tę roślinę aromatem, powiązaniem z mrokiem nocy i krajobrazem bagiennym, natomiast jej barwy wywodzą się od zwyczajnego, „dziennego” fiołka.

I tu nasuwa się myśl o symbolicznym sensie motywów roślinnych w utworze. Fiołek, tradycyjne uosobienie niewinności i skromności, to zarazem kwiat ementarny. Barwa liliowa kojarzy się z żalobą. Upajająca woń kwiatu bagiennego może oznaczać zły czar sił, fascynujących i obezwładniających człowieka. Całość daje wrażenie stagnacji i rozkładu. O tym, że Błokowi nieobca była symbolika kwiatów, świadczy choćby dramat *Róża i krzyż*, w którym róża stanowi wcielenie ziemskiej miłości, radości i piękna.

Kilka słów należy się kolorystyce poematu. W literaturze przedmiotu mowa jest o przewadze w utworze barw rdzawych i zgnitych, potęgujących wrażenie stęchlizny i żalobnego smutku. To słuszne w zasadzie stanowisko wymaga pewnych uściśleń i uzupełnień. Przede wszystkim zasługuje na uwagę szata kolorystyczna tytułowej bohaterki. Składają się na nią fiolet i zieleń. Fiolet to błękit przełamany czerwienią. Błękit jest w poezji Błoka znakiem mistycznych uniesień, barwą Nieznajomej i jej rycerza — Błękitnego. Czerwień kojarzy się z żywiołem zniszczenia, z ogniem i krwią⁸. Podobnie zieleń, kolor wiosny, łąk i lasów, to zarazem oznaka śniedzi i patyny. Wnioski co do dwoistego charakteru postaci utworzonej na zasadzie dysharmonii nasuwają się same. Miejsce błękitnego kwiatu romantyków zajął się w dziele Błoka zielono-liliowy kwiat poezji modernistycznej, godło Muzy bagiennej.

Warto również wspomnieć o szacie dźwiękowej utworu. Królestwo Fiołka Nocnego, bogate w kolory i zapachy, jest pozbawione głosów. Kądział „królowny” porusza się bezszelestnie. Z tym milczeniem i bezruchem kontrastuje świat „Nieoczekiwanej Radości”, napełniony śpiewem wiatru i fal. Jak wiadomo, melodia, muzyka zawsze oznacza u Błoka ruch, postęp, życie⁹. Znana jest również rola obrazów wiatru i morza

⁷ A. Błok: *Краски и слова. Собрание сочинений*, т. V.

⁸ Zob. Л. Краснова: *Поэтика Александра Блока*, Издательство Львовского университета, 1973, с. 138.

⁹ Zob. J. Smaga: *Żywioł muzyczny w światopoglądzie Aleksandra Błoka*. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. *Prace rusycystyczne IV. Zeszyt 49*, Kraków 1973, s. 59—68.

w dziele poety. Symboliczny charakter wrażeń zmysłowych w poemacie nie podlega więc wątpliwości.

Wreszcie uderza w postaci Fiołka Nocnego zupełny brak charakterystycznego dla wszystkich niemal bohaterów poezji Błoka pierwiastka erotycznego. „Królowna” budzi podziw i cześć, nie miłość. Ta cecha krainy baśni mówi także o jej skostnieniu i bierności, o jej „beznamiętnym” charakterze.

Jak widać, bohaterka poematu jest postacią nad wyraz złożoną. Łączy w swej osobie właściwości baśniowej królowny, mitycznej prządków ludzkich i kwiatu. Może nie będzie przesadą odczytanie jej postaci jako personifikacji poezji, szczególnie poezji modernistycznej. Muza bagienna — niezależnie od woli autora — ucieleśnia czar tej poezji i zarazem tkwiące w niej niebezpieczeństwo. Równocześnie ilustruje powiązania poezji z przyrodą, historią, mitologią i baśnią, a także ze światem snów, wizji, halucynacji, z podświadomością jednostki. *Fiołek Nocny* staje się świadectwem degeneracji wyobraźni poetyckiej w warunkach zerwania kontaktu z rzeczywistością, która — choć wywołuje gniew i odrazę — jest dla twórczości artystycznej nieodzowna. Piękno marzeń i fantazji góruje nad szarzyzną dnia powszedniego, ale bez dopływu świeżej krwi realnych przeżyć, zmagania, namiętności więdnie i usycha. Podobne wnioski wypływają z późniejszego o kilka lat poematu *Sad słowiczy*.

Poemat *Fiołek Nocny* stanowi w twórczości Błoka ważne i istotne ogniwo, charakteryzuje jeden z etapów dziejów wzajemnych związków między rzeczywistością i iluzją, poezją marzeń i prozą codzienności, życiem faktycznym i ideałem w umysłowości pisarza. Autor jeszcze z obrzydzeniem odnosi się do otaczającej rzeczywistości, stwierdza jej brzydotę i brak w niej głębszego sensu. Równocześnie dostrzega już dysonanse w sferze poezji i idealnego piękna. Widzi, że pogrążenie się w świecie fantazji prowadzi do zastoju i martwoty. Wyraża tęsknotę do życia czynnego i intensywnego i wiarę w jego nadejście.

Poemat staje się jeszcze jednym dokumentem tragicznego rozdarcia poety między tęsknotą do wyśnionego ideału a dążeniem do włączenia się w realne życie. To właśnie rozdarcie stanowi jeden z kluczy do całej osobowości i twórczości autora *Dwunastu*. O tym, że Błok był świadomy tego faktu i stale dążył do przezwyciężenia związanych z nim sprzeczności, świadczy — obok licznych wierszy, poematów, dramatów — także *Fiołek Nocny*.

Utwór przedstawia wielką wartość jako przypowieść filozoficzna o życiu i sztuce, zwierciadło zmagania wewnętrznego wielkiego pisarza i piękna wizja poetycka, symfonia barw, dźwięków, zapachów, w której poszczególne elementy harmonijnie łączą się ze sobą i tworzą zwartą całość.

Стелла Гольдгарт

К ВОПРОСУ О ПОЭМЕ АЛЕКСАНДРА БЛОКА *НОЧНАЯ ФИАЛКА*

Статья посвящена анализу одного из наиболее сложных и загадочных произведений А. Блока. В ней рассматриваются такие вопросы, как диалектика мечты и действительности в поэме, связь произведения с мифологией и народной сказкой, его символический подтекст и т. п. Автор приходит к выводу, что заглавную героиню поэмы можно считать олицетворением модернистской поэзии.